

ПЪРВА ГЛАВА

**Теоретични параметри на
методите за анализ.**

**Връзката на изследователските методи
с творителния падеж като сложно
структурно и семантично
езиково явление**

Първи раздел

**Творителният падеж като сложно
структурно и всеобхватно
семантично езиково явление**

-
1. Опит за дефиниране на категорията падеж
 2. Семантичен обем на творителния падеж.
Състояние на изследванията по въпроса
-

1. Опит за дефиниране на категорията падеж

Категорията падеж е сложна, многочленна категория. Съвременните славянски езици (без българския и регионалната му норма, наречена македонски език) я наследяват (в почти същия вид) от праславянския език-основа, а той - от своя страна - от индоевропейския. Днес категорията падеж се изгражда от шест грамеми, като някои славянски езици притежават и още една грамема, наречена вокатив. В разбирането на понятието падеж все още няма единство: докато за едни той е отношение на името към други имена и глаголи в изречението, за други – падежът е форма на това отношение, изразена по определен начин (вж. Дилевски, 1955: 31).

В семантичен план славянският творителен падеж е много пъстър и нееднороден. Творителният падеж в горнолужишкия език не прави изключение. Налице са както ясно разграничими значения, така и редица преходни, гранични случаи.

За нас падежът на формално равнище (план на изразяване) е морфосинтактична категория, която обаче се изгражда от множество езикови ситуации, които непосредствено материализират извънезиковите фрагменти на света; всяко “значение” представлява отворено множество от ситуации, чрез които се описват определени фрагменти от извънезиковата действителност и между които има по-близка или далечна смислова връзка. *Падежът като никоя друга категория в славянските езици е в състояние да обхване и да опише с помощта на формалните си модели възможно най-много фрагменти от общата извънезикова картина на света.*

Морфо-синтактичното битие на падежа се реализира чрез структурните падежни модели, а ситуацияите представят езиковата картина на извънезиковата действителност. Във всяка ситуация има определен брой участници, чието поведение се ръководи от определени принципи. Самите извънезикови ситуации могат да представляват събития, действия, състояния, процеси и др. Структурните падежните модели са в много по-голяма степен еднородни, докато същото не може да се каже за езиковите ситуации.

С помощта на следната аксиома дефинираме падежа на морфосинтактично равнище.

Ако дадена конструкция е маркирана с признаците

[+ управител], [$\pm$ формална връзка] и [+ управлявана дума], чиято основна граматична характеристика е [+ падежна морфема], то е налице структурен падежен модел.

В такъв случай падежната ситуация има двойствен характер. Нейната двойственост се състои в това, че в нея огледално, чрез езикови средства (падежен модел) се отразява една извънезикова ситуация. Интересен е въпросът за параметрите, взаимоотношенията и структурата на двата типа ситуации.

Ще се опитаме да дефинираме понятието “падежен модел” и да очертаем границите му (вж. повече по проблема в Любенова, 2000, 2001 /1-4/, 2003 /1, 2/). Понятието “падежен модел” е предпочитано от нас пред понятието “словосъчетание”, защото внася по-голяма хомогенност и универсалност при описване структурата на дадена падежна семантика. Освен това връзката в словосъчетанието може да бъде различна: управление, съгласуване, прилагане, докато за падежния модел единствено възможната връзка е управление. На практика структурата е относително застинал във времето си конструкт (в повечето случаи), докато семантичният обем, който го изпълва, може да варира, да се видоизменя във времето, да се стеснява или разширява представата за ситуацията, която може да се опише с негова помощ. Причините за хронологичната мобилност на семантичния обем се крият в развитието на езиковите средства, но и в промяната на наивната картина на света, защото езиковата картина следва наивната представа за света, а не обратното.

Чрез формализацията и моделирането се постига структурно единство на всички елементи, свързани с категорията, като всяка от падежните грамемии се репрезентира чрез сходни структурни модели.

Т. нар. звателен падеж (или по-точно е да се говори за звателни форми) и именителният падеж не се нареждат до същинските падежни грамемии - генитив, датив, акузатив, инструментал и локал. Категорията падеж не се интерпретира еднозначно. Съществуват няколко спорни момента, от които най-дискусионен е този за характера на категорията. Морфологична, синтактична, морфо-синтактична или структурна категория е падежът? В зависимост от това как се възприема той информацията за него се локализира на различни места. В морфологиите на съответния славянски език за падежа обикновено се говори в частта за съществителното име, като за много важна негова категория. При останалите именни части на речта (прилагателно, местоимение и числително) само се споменава, че притежават категорията падеж. Информацията, която намираме в морфологиите, засяга броя на падежните грамемии, основните им семантични характеристики, привеждат се склонитбените типове с характерните за всяка грамема падежни морфемии. Ще видим обаче, че падежната морфема е само следствие от падежните отношения, тя сигнализира за наличието на падеж, но акцентът пада другаде. Синтактичните дефиниции на категорията падеж се спират на характера на отношението и говорят за управлението, като за вид синтактична връзка. Разбира се и морфолозите, и синтактиците имат своите основания. За целите на хипотезата си приемаме, че падежът е морфо-синтактична категория (ще видим обаче, че има основания да бъде определена и като структурна категория). Морфологична, защото падежната морфема е онзи формален спецификатор, по който се идентифицира падежа; тук се отнасят също така и склонитбените парадигми (за дефиницията на парадигмата вж. Кръпова, 2000: 127).

Синтактична, защото се има предвид връзката между елементите в падежния модел, а тя е управление. Неслучайно падежът се представя и в описанието на синтаксиса на съответния език.

Изследователите привеждат различни дефиниции за категорията, като решаващо значение има теоретичната платформа, към която се придържат. Така например последователите на функционално-семантичната граматика (вж. Иванчев, 1988, Куцаров, 1989) разглеждат категорията по-широко и я назовават функционално-семантична категория казуалност, чието ядро се изпълва от морфологичната категория падеж (за езичите, които я притежават). Например И. Куцаров (вж. Куцаров, 1989) правилно отбелязва, че “семантичното съдържание на функционално-семантичната категория казуалност се основава на отношенията между явленията, означавани с имена (включително и самостоятелно употребените причастия)” (стр. 174). Не можем обаче да се съгласим, че “основното семантично противопоставяне в категорията е опозицията пряк па-

деж - косвен падеж” (стр. 174). Не сме съгласни, че противопоставянето е само семантично, защото подобна семантична диференциация съществува между всички падежни грамими, т. е. не може да се открие инвариантно значение, което да обхване всички падежни грамими. Ако непременно трябва да се определи характера на опозицията пряк падеж – косвен падеж, смятаме, че става въпрос за структурно противопоставяне, защото при така наречения “пряк падеж” липсват няколко елемента, които са задължителна съставка на падежния модел. Липсата на инвариантно значение между падежните грамими донякъде се компенсира от изследователите чрез въведения термин “отношение”, който се интерпретира твърде различно и няма яснота кои точно елементи влизат в отношение помежду си. Всъщност прави се опит категорията да се дефинира чрез понятието “отношение”. Засега ще го наречем “*отношение на... към...*”, като в хода на изложението ще стане ясно, че то е структурно. Ще приведем няколко дефиниции на категорията падеж. За Куцаров (вж. Куцаров 1989) “Функционално-семантичната категория казуалност се основава на отношенията между явленията, означени с имена” (стр. 174). За Митева (вж. Митев, Митева, 1996) “падежът е онази граматична категория, която показва синтактичната роля на съществителното и неговата връзка с другите думи в изречението”. Подобна е дефиницията и на Тагамлицка (вж. Тагамлицка, 1983: 142). За Шмилауер (вж. Шмилауер, 1972: 137) падежът представлява словоизменение на думата. Но и Шмилауер, и Ерхарт (вж. Ерхарт 1990) определят вокатива като изолиран падеж. И за нас номинативът и вокативът не са същински падежни грамими, защото не са в състояние да изпълнят изискванията на падежния модел и да представят елементи за запълването му.

Граматичното значение на падежа се изразява в словосъчетанието (вж. Творительный падеж, 1958: 28). В крайното конструиране на падежното значение важна роля играят предлозите и особено глаголът. За разлика от граматичното значение синтактичната функция, по правило, не може да бъде определена само на основата на словосъчетанието. В някои случаи е нужен по-широк контекст. Словосъчетанието може да ни помогне да разграничим например творителен социативен от творителен за сравнение, но в рамките на словосъчетанието не можем да проследим преминаването на допълнението към обстоятелствата или пък да се открие процеса на адвербиализация на падежната форма. Безспорно е, че съществува връзка между семантиката на компонентите, участващи в словосъчетанието, и между синтактичната функция, но много често е трудно тя да бъде открита (стр. 28)

Вече споменахме, че отношението в семантичен план не е хомогенно. Не стоят така нещата обаче в структурен план, защото смятаме, че точно тук то е хомогенно и се реализира в сходни по тип структурни модели.

Целта на изложението ни в тази част от нашето изследване е структурната репрезентация на категорията, т. е. изграждането на падежни модели, които да са сходни за отделните падежни грамими. Смятаме, че структурата на падежния модел е универсална и присъства и в аналитични по тип езици. При тях обаче ще отсъстват някои граматични признаци, които са важна част от граматичната характеристика на управляваната дума и на нейното разширение.

0. И така, изграждаме хипотезата си върху твърдението, че структурата на категорията падеж може да бъде хомогенно репрезентирана, т. е. възможно е да бъдат построени общи падежни структури, които ние ще наречем “падежни модели”. Чрез падежните модели можем не само да “видим” структурата на категорията падеж, но и да разберем конкретно от кои елементи тя се изгражда, както и в какви отношения влизат тези елементи.

I. Падежният модел се изгражда според нас основно от два елемента: управител и управлявана дума. Между тях е възможна само една връзка и това е управлението. Основание да определим управителя и управляваната дума за основни елементи на модела намираме у някои автори.

За Пенчев управление имаме тогава, когато “главната част управлява падежно зависимата, защото изисква тя да се яви в определена падежна форма” (Пенчев, 1998: 22). И по-нататък “съществителните имена се явяват в изречението като управлявани категории, маркирани с падеж. Разглеждането на падежа като синтактично отношение не е ново за нашата граматична традиция. А. Т. Балан отдавна също настояваше, че падежът е синтактично понятие, независимо от морфологичното му изразяване” (стр. 47). Приемаме становището на Й. Пенчев, че управлението е начин на свързване в словосъчетанието, като за нас тази мисъл ще бъде водеща и при изграждането на падежните модели. И така, основните градивни елементи в падежните модели са управителят и управляваната дума. Кои части на речта обаче могат да управляват и кои - да бъдат управлявани? При отговора си на този въпрос ще се откажем от авторовата си интуиция и изрази от типа на “мисля, струва ми се” като водещи и ще се опитаме да подходим по-точно и обективно.

Вертикално са разположени кандидатите за управители, а хоризонтално- за управлявани.

Матрица № 1

	S	A	Pro	Num	V	Adv	P	Part	Con	In
S	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-
V	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-
A	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-
Pro	-	+	-	-	-	-	-	-	-	.
Adv	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-
Num	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-
P	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-
Part	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Con	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
In	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Така наречените неизменяеми думи, т. е. тези, които от словоизменителна гледна точка не могат да образуват парадигма - отпадат. Остават изменяемите части и глаголът. Глаголът обаче не може да изпълнява ролята на управляван елемент, защото категорията падеж е именна категория. Очертават се няколко възможни комбинации. (Моделът се записва с квадратни скоби, а управителят и управляваната дума с - главни букви).

1. С управител S: [S - S], [S - A], [S - Pro], [S - Num].

Ще приведем примери за модел [S - S]: руски език - *книга друга, сердце матери*; чешки език - *odmítnutí pŕvrhu*; горнолужишки език - *napisanje knihi, twar chěhe, džeń swobody, stadło hus, ľkleńca wody*; полски език - *kapelusz pana, dom brata, cyrka siostry, szczekanie psa, klakson samochodu, szum morza*. Може да се окаже обаче, че съответният език не е в състояние да предложи материал за останалите модели с управител [S]. Всеки модел може да съдържа в себе си и няколко (или само едно) подмножества, които представляват конкретната реализация на отношенията в модела.

2. С управител V: [V - S], [V - A], [V - Pro], [V - Num].

Ще приведем примери за модел [V - S]: руски език - *любить отца, читать сказку, владеть языком*; чешки език - *dosbhl ůspechu, pohybovat rukama, pozorovat motĕla*; горнолужишки език - *napisać list, pysłać dar, wuběhnyc smjerći*; полски език - *czytać książkę, oczekuje gości, szukam parasola*.

Само ще посочим останалите модели.

3. С управител A: [A - S], [A - A], [A - Pro], [A - Num].

4. С управител Pro: Възможен модел е например [Pro – A], и то ако Pro са само рефлексите на праславянското въпросително местоимение **čьto*, например: руски език – *что нового*, чешки език – *co nověho*, горнолужишки – *što noweho*, полски език – *co nowego*.
5. С управител Adv: (обикновено с количествена семантика) [Adv – S], [Adv – Adv – A], [Adv – Pro], [Adv – Num].
6. С управител Num: [Num – S], [Num – A], [Num – Pro], [Num – Num].
7. С управител P: [P – S], [P – A], [P – Pro], [P – Num].

От всичките двадесет и пет теоретично допустими комбинации възможно е след като бъдат тествани да се окаже, че някои от тях са практически невъзможни. Те ще бъдат означавани със звезда. Всяка падежна грамема притежава пълния набор от модели, като е възможно обаче някои да останат празни.

Мисълта за това, че именното управление при падежа се е развило от глаголното управление, не е нова (вж. Творительный падеж, 1958: 289). В повечето случаи става въпрос за отглаголни съществителни, чиято семантика е производна от семантиката на глагола (стр. 314). Както е известно, кръгът от значенията на отглаголните съществителни имена е много широк, ср. напр.: съществителни имена, изразяващи действие, състояние (по-рядко) и резултат от действието (стр. 290). Отглаголните съществителни имена са имали широко разпространение още в старите писмени паметници на славянските езици (стр. 291). Трябва да се отбележи обаче, че днес този вид съществителни имена са и стилистично маркирани (стр. 291). Макар че все пак се среща употреба на отглаголните съществителни с творителния падеж, то тя не е толкова честа в руския език, за разлика от западнославянските езици, където се срещат по-често. Най-често се срещат следните значения при този тип глаголни управители: творителен за изразяване на помощен материал, творителен за изразяване на средство, с чиято помощ се извършва действието, творителен за изразяване на съвкупност, творителен за изразяване на инструмента на действието, творителен за изразяване на време, творителен за изразяване на причината, заради която действието не може да се извърши и някои други (стр. 294). Изходното значение обаче при предложните творителни конструкции е пространственото значение (стр. 296).

Що се отнася до употребата на прилагателните имена като творителен управител, то в повечето случаи става въпрос за прилагателното като съставна част на именното сказуемо, т. е. намира се в сферата на предикативността (стр. 302). В езиците, които пазят делитбата на кратки и дълги прилагателни, става въпрос за кратките прилагателни като падежен управител. Широко разпространение на прилагателното име като творителен падежен управител се наблюдава в южнославянските и из-

точнославянските езици, докато в западнославянските езици прилагателните в тази си функция се срещат рядко (стр. 303).

II. Освен управител и управляван елемент моделът може да се разшири и с формална връзка. За Й. Пенчев "...предлогът е формална връзка между главната и подчинената част,...само предлогът зависи от глагола и в този смисъл изборът на предлога е разновидност на падежното управление на глагола. Някои глаголи дори допускат съвсем малък брой предлози, които могат да се дадат със списък" (вж. Пенчев, 1998: 23). Предлогът е бил изследван от различни автори, като интерпретациите зависят от характера и целите на изследването (вж. В. Гешев, 1990, 1992).

Славянският и в по-общ план според посочения автор индоевропейският предлог е своеобразна част на речта със своите формални и семантични особености (стр. 32). При изясняването на същността му трябва а се има предвид взаимодействието на формални и семантични фактори. В много отношения предлозите разкриват свойства, междинни между свойствата на имената и глаголите и свойствата на морфемите (стр. 33). Функционално те се доближават до падежните окончания и взаимодействат с тях, като безпредложни падежи и предложно-падежни конструкции могат да бъдат във вариантни отношения. Предлозите са среднобързо изменящ се клас от езикови единици. Те подновяват състава си по-бавно от имената и глаголите, но по-бързо от морфемите. Формалната самостоятелност и обособеност на предлога и произлизащата от това по-голяма разгърнатост на лексемния му състав се дължи в голяма степен на неговата предпоставеност спрямо именната група. Синтактичната и семантичната природа на предлога, неговите парадигматични и синтагматични свойства се проявяват в повечето случаи в рамките на простото изречение (стр. 34). Но когато предлогът въвежда именна група, обозначаваща причина или цел, той е свързан с по-широк контекст, с последователността на действията и събитията, изразявана между другото и от глаголните времена в поредица от изречения. В простото изречение предлогът служи като синтактичен мост най-често между сказуемото и някоя именна група. Съчетанието от тия два члена на изречението и предлога може да се определи като предложна синтагма. Извън нея анализът на предлога е невъзможен, но понякога той взаимодейства семантично и с елементи извън така определената предложна синтагма (например със семантиката на подлога, с глаголните времена на съседните изречения). За двата съединявани от предлога члена на изречението може да се въведат названията лява съчетаемост и дясна съчетаемост на предлога. От особено значение е изясняването на структурното взаимодействие между предлог и падеж в рамките на предложната синтагма. Твърде разпространено е виждането, че във функционално отношение предлогът и падежът са неразделима цялост.

За целите на нашето изследване приемаме, че предлогът е формална връзка между управителя и управляваната дума. Според нас формалната връзка няма структурна и семантична автономност. Тя винаги зависи от глаголният управител и в структурен, и семантичен план. Даже и ако глаголят не е експлицитно изразен, то имплицитно присъства в общата семантика на модела и винаги може да бъде възстановен.

Предлогът като формална връзка между управителя и управлявания елемент може да се яви, когато управителят е глагол, като зависимостта на предлога от глагола тогава е от структурно и семантично естество. Предлогът обаче може да придружава и управителя S, когато, чисто словообразователно, той е свързан с V, т. е. става дума за отглаголните съществителни, които много често запазват управлението на глагола, от който са образувани. В горнолужишкия език творителен падеж изискват следните предлози: *z(e)*, *za*, *nad(e)*, *pod(e)*, *před(e)*, *mjez(y)* (вж. Михалк 1979: 26).

И така, стана ясно, че предлогът може да изпълнява две различни роли в падежния модел: той може да бъде формална връзка, но може да се трансформира и в управител, както видяхме от Матрица № 1. Когато функционира като формална връзка предлогът се записва с малка буква (p).

Матрица № 2 е средство да проверим дали наистина само предлогът може да изпълнява ролята на формална връзка между управителя и управлявания елемент.

	S	A	Pro	Num
p	+	+	+	+
con	-	-	-	-
part	-	-	-	-
in	-	-	-	-

Хоризонтално е представен управляваният елемент, а вертикално – кандидатите за формална връзка, изписани с малка буква.

От всички възможни комбинации действителни се оказаха [- -p- S], [- -p- A], [- -p- Pro], [- -p- Num]. Празната позиция пред формалната връзка се заема от управителя. Не са възможни комбинациите: *[- -con- S],

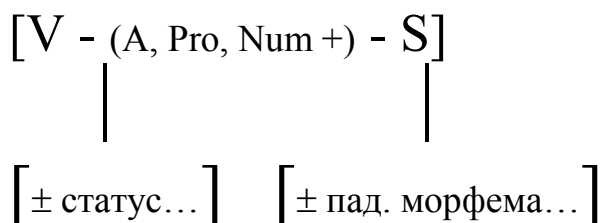
*[- -part- S], *[- -in- S], т. е. - **идти и школу*, **идти ж школу*, **идти ах! школу*.

III. Всеки елемент от падежния модел може да има и свое разширение (ляво или дясно), което ще записваме с кръгли скоби, например:

– *mtt ъčast na společnŭm dnŭle* - [V (+ S) -p- (A+) -S], където *ъčast* е дясно разширение на управителя V, а *společnŭm* е ляво разширение на управляваната дума S;

- *mtt k dispozici vľechno* - [V (p+S) - Pro], където *k dispozici* е ясно разширение на управителя V, но при по-детайлно вглеждане е възможно този случай да бъде определен и като подмножество на модел [V - Pro], защото в него се открива подмоделът (p+S).

IV. Следващото понятие е “граматична характеристика”. Както управителят, така и управляваният елемент могат да бъдат характеризирани граматично, като това се отнася и за техните разширения. В много от случаите обаче граматичната характеристика на разширенията се съгласува с тази на елементите, от които зависи. Граматичната характеристика се изгражда от граматичните признаци, които пък представят отделните граматични значения, релевантни за управителя или управлявания елемент. Точно тук е и мястото на падежната морфема, защото тя е признак на управляваната дума. Да разгледаме един модел:

Граматичната характеристика на V ще включи всички характерни за нея граматични признаци [$\pm$ статус, $\pm$ префикс, $\pm$ възвратност, $\pm$ транзитивност, $\pm$ време, $\pm$ лице, $\pm$ число, $\pm$ наклонение, $\pm$ залог, $\pm$ род]. Граматичната характеристика на S ще включи всички характерни за нея граматични признаци [$\pm$ падежна морфема, $\pm$ число, $\pm$ род]. Падежната морфема може да бъде двойно и тройно маркирана. Тройно маркирана ще бъде в горнолужишкия, долнолужишкия и словенския език, където се пази грамемата двойствено число на категорията число. Това означава, че управляваната дума може да съществува под формата на три варианта: единствено, двойствено и множествено число. Например: горнолужишки език - *dźakować so ĥonje* (*ĥonomaj* - на двете жени, *ĥonom* - на много жени); срв. руски език - *дать женщине* (*женщинам*); чешки език - *děkovat matce* (*matkům*); полски език - *mywić kobiecie* (*kobietom*).

Приемаме, че творителният падеж в горнолужишкия език също се конструира от ситуации, някои от които могат да бъдат точно и еднозначно идентифицирани и дефинирани. По-голямата част от значенията и нюансите обаче е твърде нехомогенна и неопределима.

Морфо-синтактичното битие на падежа се реализира чрез падежните модели, а семантичните ситуации се изграждат от семантичните структури на управителя и управлявания елемент, представяни от семан-

тични признаци. Падежният модел в горнолужишкия език, чрез който се реализират извънезиковите ситуации, е винаги с формална връзка. Изключение прави употребата на местоименната форма *sobu*, но и тя в спорадични случаи може да функционира с формална връзка *ze* (*ze sobu*).

Според Р. Мразек (вж. Мразек, 1964) творителният падеж е многозначен падеж, чиито конкретни значения исторически са се задържали най-дълго. Още в дописмения период на славянските езици той е притежавал богата гама от адвербиални значения, наследени от праславянския и индоевропейския (стр. 10). Според автора като падежна категория творителният се е формирал само в славянските, балтийските и индоиранските езици, докато в останалите се пазят само следи или въобще отсъства (стр. 10). Въобще “конкретните” падежи (аблатив, локатив, инструментал) са се стабилизирали парадигматически само на една част от индоевропейската територия, докато на останалата част или въобще не са се развили, или са се слели с другите падежи. Ясно е, че регистрираното в исторически план семантично многообразие не се явява продължение на едно изходно състояние, а е следствие от продължителна дивергенция на едно по-тясно и по-архаично семантично ядро. Така се сблъскваме с въпроса за “изконното” значение (семантика) на творителния падеж. Съвременната индоевропеистика според Р. Мразек (вж. стр. 10) се придържа към становището, че в основата на парадигматически оформилия се творителен падеж са стояли вероятно две допарадигматични образования: едното със социативно значение, а другото с инструментално значение. Исторически тези две значения са свързани именно благодарение на общата им смислова близост. И затова всички опити да се изведе едно значение пред останалите са обречени (вж. стр. 14). Авторът констатира, че структурната лингвистика така силно се старае да прокара идеята за общо значение, че това изглежда все по-малко изпълнимо, имайки предвид падежното семантично многообразие (стр. 14).

Във връзка с творителната многозначност и обилието от възможни функционално-семантични нюанси стоят и случаите на тяхното често преплитане, взаимно наслаждане, а също и евентуалната им неутрализация. Това се доказва на общославянска почва с т. нар. творителен предикативен и с употребата му след множество глаголи с разнообразна семантична структура. Днес той е продуктивен именно в тези свои синтактични функции, докато във функцията на обстоятелство се наблюдават и някои регресивни тенденции. Според Р. Мразек (стр. 16) най-голямо типово многообразие творителният падеж притежава в източнославянските езици, в по-малка степен в западнославянските езици и най-слабо семантично многообразие се среща в южнославянските езици. В разговорната форма на горнолужишкия език почти отсъства творителен предикативен; запазено е причинното значение, както и местното значение (стр. 18).

2. Семантичен обем на творителния падеж. Състояние на изследванията по въпроса

Ще посочим някои от съществуващите становища за категорията падеж и по специално за творителния падеж, без разбира се да имаме претенции за изчерпателност, каквато е невъзможна при наличието на огромното количество материал по въпроса. Надяваме се, че посочените мнения са представителни. Накрая ще обобщим кои от всички възможни на теория значения и срещащи се в други славянски езици, са характерни за горнолужишкия език и кои от тях ще бъдат предмет на нашия семантичен анализ. Използвани са изследвания върху творителния падеж и за други славянски езици (напр. за руския език, чешкия език, полския език, българския език и др.), защото състоянието на тези проучвания в количествен аспект е много по-пълно и детайлно. Във всички тях са прилагани различни изследователски методи, защото са различни и целите, които си поставят изследователите. Предлаганите анализи разглеждат от различни страни и аспекти явлението и затова ни препращат към морфологията, синтаксиса, граматичната семантика. С тази част от нашето изследване целим да представим в кондензиран вид богатото многообразие и разнопосочност на съществуващите трудове по въпросите на творителния падеж, за да се открие в следващите глави семантичният анализ, който осъществяваме. По този начин ще се очертае и цялото семантично богатство на творителния падеж и в други славянски езици, не само в горнолужишкия. В повечето трудове е представен не толкова пълен семантичен анализ на отделните значения, колкото подробен регистър на значенията; точно с това е ценна първата част на първи раздел. В следващите глави ще видим дали и в горнолужишкия език творителният падеж е така богат на семантични нюанси. Практически е невъзможно да бъде описано цялостно състоянието на интересувания ни езиков въпрос във всички съществуващи трудове на всички славянски езици, а и нашата цел е не да изследваме написаното по въпроса, а да намерим мястото му в контекста на нашата работна концепция. Така че тази част от работата ни има за цел да ни въведе в следващите глави на изследването.

В том първи на капиталната руска граматика от 1982 (вж. Русская грамматика, 1982 : 474) са представени основните значения на творителния падеж в руския език. Граматиката се отличава и със стремежа си към теоретично осмисляне и интерпретиране на поставените за разглеждане въпроси. Така според авторите на граматиката (стр. 474) категорията падеж е словоизменителна категория, която се изразява в система от противопоставени един на друг редове форми и която означава отношението на името към другата словоформа в състава на словосъчетанието или изречението.

Значенията на падежите се формират на основата на техните синтактични функции (стр. 475) в словосъчетанието и в изречението и са отвлечени абстракции от тези синтактични функции. Падежът като носител на значения, отвлечени от неговите синтактични връзки и отношения е многозначен.

По-точно определение на значението на падежа е, че то представлява отношението на името (в определена словоформа) към думата в цялата и система от форми, към словоформата или към изречението. Това е най-общото, максимално абстрахирано значение, което е присъщо както на безпредложните падежи, така и на предложните. В най-обобщеното си значение те съвпадат, защото могат да означават субект или обект. Според авторите на този граматичен труд обаче предложно падежните конструкции притежават по-големи възможности за конкретизация и диференциация на падежните значения: тези възможности произтичат от допълнителния семантичен потенциал на предлога. Основните и най-общи падежни значения, абстрахирани от функционирането на падежите, са обектното, субектното и определителното значение (последното обединява в себе си всички видове определителност включително и обстоятелствено-определителното значение). В рамките на всяко от посочените значения съществува по-подробна смислова диференциация, отразяваща онези частни видове на общото значение, които са свързани именно с даден падеж. Много често всяко от посочените значения се свързват с някое друго и така възникват обектно-определителното, субектно-определителното, субектно-обектното и др (стр. 477). Ще представим накратко основните характеристики на трите основни вида падежни значения така, както са представени от авторите на граматиката.

1. **Обектно значение на падежа** – това е значението на отношение на предмета към действието, което е насочено към този предмет. Под действие се разбира не само конкретната, активна дейност, но и неактивното състояние: интелектуалното състояние, вътрешното отношение и възприемане на нещата. Затова обектното значение присъства не само в случаи като *рубить дрова, читатъ книгу* или *Равнодушию – бой!*, но и в такива като *любить детей, ценить дружбу или наслаждаться музыкой*. В зависимост от лексикалното значение на падежния управител падежът може да означава конкретен или абстрактен обект, обект на приближаване или отдалечаване, на даване или получаване, на говорене, мислене, емоционално състояние и др.
2. **Субектно значение на падежа** – това е отношението на предмета към действието, което се извършва от самия предмет или отношение към състоянието, което произлиза от същия този предмет или към цялата ситуация, която се поражда от него. Конкретната спецификация на субектното значение зависи от

конкретното лексикално значение на падежния управител на зависимата в падежно отношение дума.

3. **Определително значение на падежа** – това е отношението на предмета към друг предмет, действие или състояние или към цялата ситуация, които от една или друга страна се характеризират от това отношение. Това може да бъде характеристика за причина, цел, място, време, условие и др.

Падежът съществува в езика като многозначна единица (стр. 479). Всеки падеж има своя собствена система от значения. Отделните значения на различните падежи като цяло не съвпадат, но те могат да са подобни. Падежът като многозначна единица представлява комплекс от отвлечени значения, които се намират в определени отношения един към друг. В този комплекс от значения някои са централни, а други заемат семантичната периферия на даден падеж. Важен признак да се определи дали едно значение е централно за даден падеж е фактът, че то обикновено притежава способността да влияе на другите значения, да прониква в тяхната сфера. В някои случаи за централно може да бъде определено не едно значение, а няколко (стр. 480). За творителния падеж като централни се определят определителното и обектното значение (стр. 482). Определителното значение е представено предимно при сказуемното определение, т. е. при така наречения творителен предикативен (срв. напр.: *Брат* **будет студентом**, *Он* **здесь** *директором*, *Работаю* *слесарем*, *Учиться* *будет его целью*). Освен това творителният падеж е богат и на различни обстоятелствено-определителни значения: той може да определя според място (срв. напр.: *пройти* *сеньми*, *идти* *берегом*), според време и времево състояние (срв. напр.: *шли* *вечернею порой*, *жил там подростком*), според причина и основание (срв. напр.: *сказал* *ошибкой*, *игрою* *случая* *оказался далеко от дома*), според начина на извършване на действието (срв. напр.: *петь* *басом*, *ходить* *толпой*, *жить* *пенсией*), според уточняващ признак (срв. напр.: *высок* *ростом*, *тысяча* *серебром*, *крестьянин* *родом*, *глубок* *содержанием*), според външен признак, качество или свойство (срв. напр.: *спуск* *террасами*, *записка* *карандашом*, *хоть* *волком* *вой*), според времеви или количествен показател (срв. напр.: *не видимся* *годами*, *скупают* *пудами*), според величина, размер, обем (срв. напр.: *птица* *величиной* *со страуса*, *бачок* *вместимостью* *в ведро*). Обстоятелствените значения свободно влизат и в сферата на употребата на сказуемното (срв. напр.: *Путь* – *полями*, *Отъезд* – *всей семьей*, *Записка* – *карандашом*).

Определителното (според временно състояние) значение може да се контаминира със субектното значение, което за творителния падеж е периферно значение (срв. напр.: *Секретаршей* *много не зарабатываешь*, *Мальчиком* *он узнал лес по-настоящему*). Обектното значение на творителния падеж е представено в такива словосъчетания като например:

снабдили экспедиция **оборудованием**, восхищаюсь **героем**, гнушается **клеветой**, наслаждается **музыкой**, гордость **сыном**, владеем **языками**, недоволен **результатами**. Много често обектното значение (обект – оръдие, инструмент) е усложнено с някой от определителните (обстоятелствени) значения – значението за начин: *ходить конем, писать карандашом, убедил примером, платить серебром*. Взаимодействие между обектното и определителното значения се наблюдава и в такива случаи като *тереться локтем, добиваться настойчивостью*. Субектното значение за творителния падеж не е централно - то е ограничено само в пасивните конструкции (*Проект одобрен комиссией, Врачами рекомендуется отдых, Хозяйкой наготовлено запасов*) или в изречения от типа на *Молнией зажгло сарай* (където субектното значение се контаминира със значението за оръдие, инструмент), а също и в някои други видове изречения като *открытие Америки Колумбом, чтение романа автором*. На семантичната периферия на творителния падеж се намира също така и значението за информативност (срв. напр.: *сlyвет колдуном, считается эрудитом, взгляд дышит любовью*). От посочените примери става ясно, че и творителният падеж има няколко системно организирани значения. Затова не трябва да се говори за едно единствено творително значение, което присъства във всичките му синтактични позиции и реализации.

Според авторите на двутомната руска граматика от 1989 г. (вж. Русский язык, 1989: 70) основните значения на творителния падеж са обектното, субектното и значението на предикативния признак. Както посочва и названието на творителния падеж, чрез обектното значение се посочва предмета, с помощта на който се извършва действието (срв. напр.: *писать карандашом, рубить топором*). Това значение се реализира чрез глаголен управител. Така нареченият според авторите на граматиката приименен творителен падеж, има и определителни семантични нюанси (срв. напр.: *рубка топором*). А когато се използва с предлога *с*, творителният падеж има значение на съвместност (срв. напр.: *Маша с Васей*). При прилагателните творителният падеж има уточняващо значение (срв. напр.: *высок ростом, сильные духом*). При някои глаголи чрез този падеж се ограничава сферата на разпространение на действието (срв. напр.: *заниматься спортом, руководить кружком*).

В руския език творителни конструкции се използват и след формите на сравнителната степен (срв. напр.: *выше этажом, позже годом*). Субектно значение чрез творителния падеж в руския език се изразява предимно в страдателни конструкции (срв. напр.: *сделано товарищем, исполнено артистом*). В значението на предикативен признак творителният падеж се среща предимно в състава на сказуемото (срв. напр.: *Он стал учителем*).

Обстоятелствените значения според авторите на тази руска граматика (вж. Русский язык, 1989: 70) се определят като второстепенни за творителния падеж. Те са характерни както за безпредложни конструкции, така и особено на форми с предлозите *за, перед, над, под* и др. (напр.: *шел полев, говорить шепотом, сидел за столом, остановился перед домом*). Подобни конструкции могат да бъдат както с глаголен управител, така и с именен (срв. напр.: *остановка за домом*).

Много по-пълно и обстойно е описанието на семантиката на творителния падеж в руския език, което прави М. А. Шелякин (вж. Шелякин, 2000: 67). Макар че и тук семантичният анализ не е много подробен, то изследването е ценно с пълния списък от съществуващи значения на творителния падеж в руския език. Според автора на това изследване творителният падеж изразява:

1. Комплекс от значения, посочващи предмета, по отношение на който паралелно (съвместно, социативно) е разположен или насочен в пространството друг предмет. Това значение се реализира с предлозите *над, перед, за, между, с* (напр.: *лампа висит над столом, книга лежит под столом, стоят перед столом, за домом, между домами, стул стоит рядом со столом*). Шелякин нарича този творителен падеж социативно-пространствен, който понякога може да се изрази и без предлог (напр.: *идти лесом* (пространството съвпада с движението на субекта), *кровь пошла носом, заехать к вам проездом*).
2. М. А. Шелякин посочва и следния комплекс от значения, изразени в словосъчетания със следващите предлози, чиято собствена семантика се отразява върху общото цялостно значение:
 - а) Словосъчетанията с предлога **над** + **Тв. п.** имат значенията: на социативен предмет, намиращ се в състояние на подчинение (буквално “намирам се под” (срв. напр.: *властвовать над кем-л., начальствовать, шефствовать над школой, победа над врагом*); на социативен предмет като основание за насоченост на умствена дейност или отрицателно емоционално отношение (срв. напр.: *задуматься над письмом, работать над проблемой; смеяться, шутить, насмехаться*).
 - б) Словосъчетанията с предлог **под** + **Тв. п.** имат следните значения: на социативен предмет, който се намира буквално в състояние на “бъти по върх” (срв. напр.: *дом под железной крышей, пароход под российским флагом, быть под влиянием, под руководством, жить под надзором*); на словесна форма, смисълът на която предстои да бъде разкрит: при глаголите *понимать, подразумевать* – *под словам роман мы понимаем...*).

- в) Словосъчетания с предлога **перед** + **Тв. п.** имат значенията: на социативно-времева близост на нещо, което следва след обозначеното действие или явление и др. (срв. напр.: *прогулка перед сном, нощь перед наступлением*); на социативен предмет в присъствието или при наличието на който се изразява емоционално отношение на лицето (срв. напр.: *преклоняться перед, благоговеть перед памятью, извиниться перед ним*).
- г) Словосъчетания с предлог **за** + **Тв. п.** имат значенията: на социативно-времева последователност (срв. напр.: *годы идут за годами, читать книгу за книгой*); на социативно действие, по време на което се извършва друго (срв. напр.: *вспомнить за завтраком, молчать за едой*); значение на предмет на получаване, като цел на движението (срв. напр.: *сходить за водой, приехать за сыном, полезть за книгой*); на социативен предмет за наблюдение (срв. напр.: *следить за политикой, ухаживать за, присматривать за ребенком*); на социативен предмет, който е притежател на друг предмет (срв. напр.: *долг за вами, товар оставлен за покупателем, оборудование числится за цехом*); на препятстваща причина (срв. напр.: *за отсутствием средств, за дальностью расстояния*).
- д) Словосъчетанията с предлога **между** + **Тв. п.** имат значенията: на отрязък от време, което отделя едно явление от друго (срв. напр.: *между боями, между делом, между лекциями*); група от предмети, лица, явления, сред които нещо се случва или нещо се намира (срв. напр.: *разговор между нами, это встречается редко между охотниками*); на обекти, които подлежат на сравнение (срв. напр.: *различие между прозой и поэзией, разница между нами была значительной*).
- е) Словосъчетанията с предлога **с** + **Тв. п.** имат следните значения: на социативно събитие, действие, явление, с настъпването на което се извършва друго действие (срв. напр.: *встать с солнцем, уехать с рассветом, поумнеть с годами*); на социативно-съпровождащ предмет (срв. напр.: *мать с отцом, войти с книгой в руке, массы с кукушкой, человек с ружьем*); на социативен начин на извършване на действието (срв. напр.: *смотреть с любопытством, бороться с отвагой, сидеть с опущенной головой*); на социативен предмет, качество, свойство, което принадлежи на друг предмет (срв. напр.: *девушка с голубыми глазами, диван с высокой спинкой, человек с характером, письмо с жалобой*); на социативен предмет, който се съдържа в по-обемен

предмет (срв. напр.: *банка с медом, корзина с углем, ящик с бумагой, ведро с водой*); на социативно средство за осъществяване на действието (срв. напр.: *отправить письмо с посылным, приехать утренним поездом, защищать с оружием в руках*); на социативен предмет, който се свързва, съединява друг предмет (срв. напр.: *соединить, скрепить, смешать, сочетать что-л с чем-л, поздравить с днем рождения*); на социативна цел на действието (срв. напр.: *прийти с делом, с просьбой; обратиться с призывом, отправить с поручением*); на лицето като един от участниците в съвместни действия (срв. напр.: *обращаться, объясниться, целоваться, шептаться*); на социативен предмет като обект на сходство, сравнение (срв. напр.: *сравнивать кого-л. с кем-л., сверить копию с оригиналом, отождествить что-л. с чем-л.*); на социативен предмет, който ограничава проявата на признака или действието (срв. напр.: *он хорош с товарищами, ласков с женой, внимателен со всеми; торопиться с ответом*); на социативно-допълнително количество (срв. напр.: *пробыть час с четвертью, заплатить с процентами, приехать через двое с половиной суток*).

3. Значение за едновременно съвпадане на състоянието на лицето с неговото действие (срв. напр.: *уехать ребенком, расстаться солдатами*).
4. Значение за количествено определяне на признака на предмета (срв. напр.: *лестница высотой в два метра, комната шириной в четыре метра, книга стоимостью в два рубля*).
5. Значение за част от цялото като сфера на проява на признака (срв. напр.: *он похож лицом на мать, высок ростом, страна богата лесами*).
6. Социативно-инструментално значение, посочващо съвместния със субекта предмет, който е съпроводен от действието на субекта и проявява неговото действие (срв. напр.: *моргать глазами, писать карандашом, взять рукой, реледать словами*). За варианти на това значение авторът счита творителен за начина на предвижването (срв. напр.: *приехать поездом, прилететь первым самолетом*).
7. Значение за социативно-помощен предмет (средство), съпроводено с действието на субекта и насочено към граничност с друг предмет (срв. напр.: *засыпать яму песком, завязать чемодан веревкой, выкрасить пол краской, закрыть окно занавеской, оплатить что-либо деньгами*).

8. Значение за социативно-управляем предмет (срв. напр.: *управлять машиной, крутить рулем, водить руками, владеть оружием, руководить институтом, заведовать магазином*).
9. Значение за производителя или за стихийния носител на действието; агенсно значение при страдателен залог или при безличната форма на глагола (срв. напр.: *дом строится бригадой, ветром унесло лодку*).
10. Значение за социативен предмет, определящ състоянието на лицето (срв. напр.: *интересоваться математикой, восторгаться картиной, увлекаться искусством, гордиться сыном, подорвать здоровье курением, довольный успехом*).
11. Значение за сравнение или превръщане, посочващо функционалното уподобяване на предмета на това, което е изразено с творителен падеж (срв. напр.: *время летит птицей (как птица), брови дугой, хвост трубой, притворяться, прикидываться, вообразить больным*).
12. Творителен предикативен (творителен в функцията на именната част на сказуемото) (срв. напр.: *стать ученым, являться трудным, считаться легким, остаться сиротой, служить офицером*).
13. Творителен обстоятелствено-определителен (срв. напр.: *птицы летят стаей, идти боком, идти напрямиком*).
14. На основата на значението за превръщане възниква и употребата на творителния падеж във функцията на именна част на сказуемото (творителен предикативен) (срв. напр.: *Он стал учителем, Эта задача является трудной, Он остался сиротой, Я служил офицером*).
15. Редица наречия, посочващи отрязък от време, частично съвпадащ с осъществяването на действието (срв. напр.: *Он пришел домой поздним вечером. Они уехали утром*), или начин за осъществяване на действието (срв. напр.: *идти боком, тащить волоком*).

Изчерпателна при регистрирането и описанието на отделните семантични разновидности на творителния падеж е и Г. Тагамлицка (вж. Тагамлицка, 1983: 163). И тук намираме подробна семантична класификация, без обаче да е направен подробен анализ на отделните семантични разновидности, вероятно поради характера на изследването. Според Г. Тагамлицка творителният падеж е предимно падеж с глаголен управител, за който най-типично (най-основно и най-конкретно) е оръдийното значение (означаване на средството за извършване на действието). Това значение много ясно се изразява и с конкретни съществителни. По всяка вероятност именно на базата на това значение са възникнали досега многобройни безпредложни конструкции. Някои от тях в значителна степен са се обособили от изходното значение. Значенията, които описва Г. Та-

гамлика, вече бяха посочени и от предишните описани автори, така че няма да се спираме върху тях отново.

Основните разлики при отделните автори, както ще видим по-надолу в изложението, са предимно в регистрирането или нерегистрирането на възможно най-голям кръг от семантични нюанси. Съществени различия се появяват и при опита да се определи кое значение е основно, най-централно, ядрено и най-определящо за творителния падеж. Именно по този въпрос мненията са най-крайни и противоположни. В следващата част от нашето изложение ние се придържаме към семантичната класификация, която се прави в *Творительный падеж славянских языков* (вж. Творительный падеж 1958). Макар че когато става въпрос за семантичен анализ, субективността да е неизбежна и очаквана, то класификацията на посоченото изследване ни се струва най-убедително представена.

В своята класификация на основните семантични разновидности на творителния падеж в руския език Д. Митев и Ц. Митева (вж. Митев, Митева, 1996: 71) разделят описвания материал на две основни части на творителни конструкции с глаголен управител и на творителни конструкции с именен управител. Ще представим накратко семантичната класификация на авторите по посочените признаци:

I. Творителен приглаголен (= творителн с глаголен управител).

1. Проявява се предимно при значението орудие на действието след глаголи като *вязать, писать, резать, ударить, махать, размахивать, кивать, качать, скрежесать, вилять, пожимать, разводить* (срв. напр.: *Пишу ручкой, Резать ножом, Бабушка вяжет спицами, Ударить кулаком, Мачать рукой, Кивать головой, Пожимать плечами, Разводить руками, Вильять хвостом, Скрежесать зубами*).
2. Творителен за производителя (субекта) на действието:
 - а) в страдателни конструкции (срв. напр.: *Картина нарисована художником, Сочинение написано студентом, Дом построен рабочими, Небо закрыто тучами, Турбина движется водой*);
 - б) в безлични изречения (срв. напр.: *Листья разнесло ветром, Дорогу засыпало снегом, Березу зажгло молнией, Бурей опрокинуло лодку*).
3. Творителен за обекта на действието:
 - а) след глаголите: *владеть, дышать, жертвовать, злоупотреблять, командовать, обладать, пахнуть, руководить, торговать, управлять* и др.;
 - б) след глаголите, означаващи физическо или душевно страдание: *болеть, мучиться, страдать, терзаться, томиться* (срв. напр.: *Он болел гриппом, Страдать головной болью, Терзаться мыслями*);

- в) след някои възвратни глаголи: *делиться, заниматься, интересоваться, любоваться, наслаждаться, пользоваться, увлекаться, хвалиться, хвастаться*.
4. Творителен за начина на извършване на действието. Към това значение според авторката се отнася и и изразяването на сравнение (срв. напр.: *Идти быстрым шагом, Ехать поездом, дышать полной грудью, Петь басом, Говорить шепотом, Машина пронеслась вихрем, Тропинка извивалась змеей, лететь стрелой, Снег падал крупными хлопьями, Дождь полил ручьями*).
5. Творителен за изразяване на пътя или пространството, по които се извършва глаголното действие след глаголите за движение: *ехать, идти, возвращаться, бежать* и др. (срв. напр.: *Я долго шел лесом, Ехать берегом, Возвращаться полем*).
6. Творителен за изразяване на времето, през което се извършва действието (срв. напр.: *Он вернется поздним вечером, Выйти ранним утром, Работать ночами, Встретились ранней весной, Он уехал тихим воскресным днем, Брат придет часом позже (на час позже)*).
7. Творителен за изразяване на състояние (срв. напр.: *Лицо ее светилось радостью, Пылать возмущением, Дышать злобой, Живет одной надеждой*).
8. Творителен предикативен:
- а) след глагола - връзка *быть* във формата на инфинитива, бъдеще време или повелително наклонение (срв. напр.: *Я желаю быть художником слова, Сестра будет учительницей, Будь моим другом*).
 - б) след формата за минало действие на глагола - връзка *быть*; възможно е като вариант да се употреби и именителен падеж (срв. напр.: *Мой отец был летчиком (Мой отец был летчик), Она была доктором, Это здание было школой*);
 - в) след глаголите – връзки: *являться, казаться, стать, становиться, оказаться, считаться, называться, служить, слыть* (срв. напр.: *Она стала доктором, Он является кавалером двух орденов, Когда станешь студентом, будет труднее, Она казалась дурочкой, Всеми считалась трусихой*);
 - г) след преходните глаголи заедно с прякото допълнение: *выбрать, делать, знать, избрать, назначить, называть, находить, определить, считать, чувствовать*; *таже при причастиях выбран, избран, назначен*;
 - д) след глаголите *жить, пойти, сидеть, стоять, возвратиться, родиться, умереть* (срв. напр.: *Он родился крестьянином, но умер баринном, Возвратился из Парижа бедняком*);

е) при отсъствие на глагола-връзка (срв. напр.: *Он у нас бухгалтером (т. е. работает, является бухгалтером), Еще учеником он писал стихи, Старосой у нас Володя*).

II. Творителен след именен управител. Съвпада със съответните значения след глаголен управител, но след съответните съществителни:

1. Творителен за изразяване на оръдието (инструмента) на извършване на действието (срв. напр.: *Удар топором, кулаком, кнутом, нагайкой, плетью, Уборка урожая комбайном*);
2. Творителен за изразяване на агенса извършване на действието (срв. напр.: *Выполнение задачи студентами, Защита диссертации аспирантом*);
3. Творителен за изразяване на обекта на действието (срв. напр.: *Владение русским языком, Руководство кружком, Увлечение спортом*);
4. Творителен за изразяване на начина на извършване на действието (срв. напр.: *Поездка трамваем, Пение басом, Движение быстрыми шагами, Вышивание крестом*);
5. Творителен за изразяване на пътя или пространството, по които се извършва глаголното действие (срв. напр.: *Проезд берегом, Езда полем, степью*);
6. Творителен за изразяване на времето, през което се извършва действието (срв. напр.: *Работа ночью, Прогулки вечерами, Возвращение утром, Поездка зимой в горы, Приезд недель раньше*);
7. Творителен за изразяване на ограничение при извършването на глаголното действие:
 - а) след някои пълни или кратки форми на прилагателните (срв. напр.: *Страна богата полезными ископаемыми, Доволен успехами, Дурной лицом, но красивый душой*);
 - б) след някои съществителни имена (срв. напр.: *Он казак душой и сердцем, Кровью и потеклом европеец*);
 - в) в някои формули за ограничаване на размера (срв. напр.: *Два метра вышиной, длиной, шириной, глубиной, Веревка была длиною во всю комнату*).
8. Творителен за изразяване на уподобяване след някои съществителни имена (срв. напр.: *Борода клином, Брови дугой, Нос крючком*).

Интересен и различен поглед към категорията падеж и по-конкретно към творителния падеж намираме в работите на А. Вежбицка, която е известна със семантичните си анализи както на лексикално равнище, така и на граматично и културологично равнище (вж. по-конкретно Вежбицка, 1985: 303 – 340). Според А. Вежбицка граматичните падежи преживяват трудни времена (стр. 303). Те повече не могат да се нари-

чат просто “падежи”, а трябва да бъдат наричани “повърхнинни падежи”. Защото според мнозина учени, падежът е повърхнинно явление, т. е. трябва да се разглежда като обикновена случайност на формата. Дълбоките езикови категории (според някои агенс, пациенс или инструмент, а според други – субект, пряк обект и косвен обект) могат да бъдат експонирани от различни повърхнинни падежни форми, т. е. това е само въпрос на “падежна маркировка” или “падежно място”. Например творителният падеж в руския език може да изразява няколко дълбинни категории, като например инструмент на действието, агенс, обект и др. (стр. 304). Повърхностният падеж може да загуби някои от своите функции (например според авторката в полския език творителният падеж е загубил значението за сравнение, което пък се е запазило в руския език) или да развие нови. На основата на подобни наблюдения се стига до извода, че повърхнинните падежи представляват едно от най-ирационалните езикови явления. А. Вежбицка обаче не приема това господстващо мнение и в работата си прави опит да го опровергае, като се опитва да докаже, че падежите имат значения и че те са не по-малко рационални, колкото която и да е друга граматична категория, макар и може би по-неуловими.

Според авторката традиционните граматика не смятат за нужно да доказват, че падежите имат значения. Те просто приемат, че повечето падежи са многозначни. А. Вежбицка привежда гледната точка на А. А. Потебня, според когото творителният падеж в руския език има следните значения: творителен социативен (за съобщност), творителен за място, време, инструмент (оръдие) и средство, за пасивен деятел, творителен за причина, за начина на извършване на действието, за мяра, за отношение за характерен признак и състояние, творителен предикативен и други значения, чийто брой е трудно да се определи, защото те се явяват подвидове на вече известните и невинаги е ясно кои от тях трябва да се възприемат за самостоятелни. Не са изработени ясни критерии, нещо което затруднява възможността да се добие представа какъв е семантичният обем на творителния падеж. Авторите на различните описания за падежа казват, че няма строги граници между отделните значения на падежа и че те буквално “преливат” от едно в друго.

А. Вежбицка представя четири от най-разпространените гледни точки за това дали падежите имат значения (стр. 309).

1. Падежите имат значения, но в основата си те са многозначни; повечето падежи имат по няколко значения, които обаче е невъзможно да бъдат отделени едно от друго (към подобно схващане се придържат Делбрюк, Потебня).
2. Падежите имат значения, но те не са много; значенията на отделните падежи могат да бъдат ясно разграничени (мнение на Де Грот, 1956, Бенвенист, 1962).

3. Падежите имат значения, но те не са многозначни (гледна точка на Якобсон, 1936, Гарсия, 1975).
4. Падежите нямат значения, “падежната маркировка” е случайно явление (мнение на Филмор, 1968).

А. Вежбицка се придържа към гледната точка, според която падежите имат значения, всеки падеж притежава голямо количество значения, които могат да бъдат точно назовани и отделени. Всички различни значения на даден падеж са взаимосвързани. Падежите, взети изолирано, нямат значения – техните значения се съотнасят със специфични синтактични конструкции; затова е по-правилно да се говори за определено количество конструкции с творителен падеж и за техните няколко взаимосвързани значения, отколкото за определено количество значения на творителния падеж. Всяко значение на даден падеж може да бъде представено чрез точна и проверяема формула, която притежава собствена обяснителна сила, която произтича от факта, че тези формули се изграждат на основата на самодостатъчни семантични първоеlementи (семантични примитиви) (стр. 310). А. Вежбицка привежда гледната точка на В. В. Виноградов (стр. 310), който в класическото си съчинение “Русский язык” казва “На съвременните граматисти най-много тревоги причинява категорията творителен падеж”. В. В. Виноградов с одобрение цитира Потенбя, според когото : “Ние сме свикнали да говорим за един творителен падеж в руския език, но на практика този падеж събира в себе си няколко генетично свързани помежду си категории; т. е. съществуват няколко падежа, които се означават с общото название творителен падеж” (вж. Вежбицка, 1985: 310).

А. Вежбицка приема тази гледна точка на Потенбя и също смята, че разграничаването на отделните значения е много трудна задача (стр. 311). На това място в нашето изследване само ще посочим семантичната класификация, която прави А. Вежбицка, а по-подробно върху отделните семантични разновидности ще се спрем в следващите глави.

1. **Творителен инструментален** (стр. 312). Главната функция на творителния падеж в руския език според авторката е да посочва оръдието (инструмента), с помощта на който се извършва действието. Според нея тази главна функция на творителния падеж произтича и се предполага от самото му название: инструментален падеж (срв. напр. *Иван резал месо ножом*).
2. **Творителен за изразяване на обекта** в изречения със значения за действие (стр. 319). Става въпрос за изпозването на творителния падеж да се изрази прякото допълнение (срв. напр.: *Иван швырял камнями. Петр крутил рулем*). Глаголи, които допускат допълнение в творителен падеж, обикновено са глаголи, които имат и пряко допълнение във винителан падеж (срв. напр.: *Иван швырял камни. Петр крутил папиросу*). Но тези два падежа съв-

сем не са еквивалентни. Според Р. Якобсон (вж. Вежбицка, 1985: 319) творителният падеж посочва вспомагателната, периферна роля на предмета, а винителният падеж показва, че действието съзнателно е насочено към обекта. Тук е налице контраст между средството и целта, инструмента и самодостатъчния обект”. На практика “творителен за посочването на обекта” е особено характерен именно при посочването на празна, бесцелна дейност (срв. напр.: *От нечего делать Маша играла ключом*).

3. Творителен падеж с названията на частите на човешкото тяло
(стр. 323). Срв. напр.:

Иван пожал плечами.

Маша топнула ногой.

Петр кивнул головой.

По този начин не се означава действие, което води до изменение на положението на съответната част на тялото (стр. 324) (срв. напр.: *топнуть ногой и скрещивать ноги; моргать глазами и сомкнуть глаза; прищелкнуть языком и высовывать язык*).

4. Творителен за място (стр. 325). Посочва се мястото, пространството, по което се движи човек зада стигне до друго място. Срв. напр.:

Иду полем в деревню.

Иду полем, потом лесом и лугом.

5. Творителен за време (стр. 328). Това са случаи от типа на:

Они встретились осенью в Париже.

Ночью Маша тайно встретила с Иваном.

6. Творителен за изразяване средството за придвижване (срв. напр.: *ездить поездом*).

7. Творителен предикативен (срв. напр.: *Он был тогда титулярным советником*).

8. Творителен за изразяване на субекта в пасивни конструкции
(срв. напр.: *Окно было разбито детьми*).

От семантичната класификация се вижда, че и А. Вежбицка (както и авторите, чиито гледни точки представихме преди нея) подхожда субективно при разграничаването и дефинирането на отделните семантични разновидности на творителния падеж. В нейната класификация липсва например творителен социативен като разновидност на творителния падеж, а според нас това е едно от основните значения на творителния падеж, наравно с инструменталността.

Руската авторка К. А. Николаева (вж. Николаева, 1989: 65-73) споделя сходно мнение за семантичните разновидности на творителния падеж в руския език, като разликата е, че тя разделя определителното значение на определително и обстоятелствено. Според авторката между предметите и явленията, от една страна, и между действията и състояния-

та, – от друга страна, съществуват най-разнообразни отношения: обектни, обстоятелствени (пространствени, времеви, причинни и др.), атрибутивни (стр. 65). К. А. Николаева посочва, че названията на руските падежи са се формирали по различно време и от различни автори (стр. 66). Названието си творителният падеж е получил от Л. Зизаня, заради едно от основните си значения.

По различно време и с помощта на различни методики редица автори се обръщат към падежната проблематика. Предвид обема на съществуващата литература тук няма да бъдат представени мнозина автори, чиито съчинения са приносни.

На морфологични, синтактични, семантични и структурни аспекти от падежната проблематика се спират редица автори. Ще споменем имената на някои от тях. Това са: В. В. Виноградов (вж. Виноградов, 1947), Р. Якобсон (вж. Якобсон, 1958), П. С. Кузнецов (вж. Кузнецов, 1958), Ив. Леков (вж. Леков, 1954, 1958), Ф. Мико (вж. Мико, 1962), И. Болгарова (вж. Болгарова, 1958), Й. Курилович (вж. Курилович, 1949), Ив. Дуриданов (вж. Дуриданов, 1954), А. Минчева (вж. Минчева, 1972), С. Каролак (вж. Каролак, 1965, 1966), Н. М. Дилевски (вж. Дилевски, 1955), Цв. Тодоров (вж. Тодоров, 1955), Н. Иванова (вж. Иванова, 1955), Л. В. Кнорина (вж. Кнорина, 1979), Г. А. Смирнова (вж. Смирнова, 1976), Е. А. Бокарев (вж. Бокарев, 1954), Е. Д. Панфилов (вж. Панфилов, 1954), В. З. Панфилов (вж. Панфилов, 1963), Л. Х. Бебби (вж. Бебби, 1994), О. Улични (вж. Улични, 2000), Б. Хавранек, А. Йедличка (вж. Хавранек, Йедличка, 1963), Ф. Михалк (вж. Михалк, 1977, 1979), Х. Шустер-Шевц (вж. Шустер-Шевц, 1984), Ф. Данеш (вж. Данеш, 1971) и много други.

Не са много самостоятелните съчинения, посветени изцяло на творителния падеж. Обект на самостоятелно проучване е творителният падеж например в работите на Р. Мразек (вж. Мразек, 1964) и О. Улични (вж. Улични, 2000). И в двата труда се изследва творителният падеж от синтактична гледна точка и затова ще се спрем само върху някои по-обща положения, засягащи семантиката на творителния падеж, там където това е описано. Изцяло семантичен е анализът на творителния падеж в сборника *Творительный падеж в славянских языках* (вж. Творительный, 1958). Ще представим и основните положения в работите на лужишкия учен Ф. Михалк, (вж. Михалк, 1977, 1979), защото единствено в неговите изследвания се обръща специално внимание на проблемите на падежа въобще; вече споменахме, че лужишката литература, посветена на проблемите на категорията падеж, е изключително оскъдна.

В своето съчинение “Синтаксис русского творительного” от 1964 г. Р. Мразек се спира върху безпредложните творителни конструкции в руския език, като паралели се правят и с материал от други славянски езици. Материалът за горнолужишкия език почти липсва, както е всъщност и във всички останали съчинения, посветени на творителния падеж и включващи материал от всички славянски езици. Причините за отсъствието на емпиричен материал от горнолужишкия език могат да бъдат търсени в различни посоки.

Според Р. Мразек (стр. 15) структурната лингвистика толкова настоятелно се опитва да прокара идеята за наличието на общо значение за всички падежи, че това на практика изглежда почти неосъществимо. Невъзможно изглежда да се обхванат в единна система всички частни значения на отделните падежи. Авторът приема, че:

1. Творителният падеж означава това, което в процеса на комуникацията заема периферно положение (стр. 15);
2. Творителният падеж се характеризира с един положителен признак (периферен падеж) и с два отрицателни признака (падеж необемен и ненасочен.

Съвременният руски безпредложен падеж притежава голям функционален диапазон (стр. 16). Макар че той си остава в немалка степен падеж семантичен, адвербиален, запазил много интересни стари състояния, то все пак степента на неговата синтактичност е голяма. Това се потвърждава в общославянски мащаб чрез широката му предикативна употреба или чрез изразяването на субекта в пасивни конструкции. Според Р. Мразек именно тези функции на творителния падеж в славянските езици са все още в достатъчна степен продуктивни, докато във функцията си на обстоятелство, се наблюдават и редица регресивни тенденции.

През 1958 г. излиза от печат сборникът “Творительный падеж в славянских языках”, чийто редактор е С. Б. Бернщейн. В сборника с помощта на синхронния и диахронния метод е направен опит да бъде постигната пълнота при семантичния анализ на отделните семантични разновидности на творителния падеж. Материалът обхваща всички славянски езици, които притежават категорията падеж, и то както съвременните им състояния, така и по-старите състояния – там, където през вековете е настъпила някаква замяна при изразяването на дадено значение. Материалът обаче от лужишките езици и тук е повече от оскъден, а при някои значения отсъства изцяло. В следващите глави от нашето изследване ще използваме семантичните класификации, които са направени в този сборник, защото те се отличават с пълнота, логична последователност и смятаме, че тези именно семантични разновидности на творителния падеж са издържали проверката на времето. Разбира се, ще бъдат отчетени спецификите на горнолужишкия материал и състоянието на развитието на семантиката през последните години, което може да бъде добра методологична основа за анализ на ексцерпирания материал от горнолужишкия език. Имаме придвид постиженията, които са постигнати в областта на теорията за “семантичната роля”, на семантичната теория на ситуацията и на когнитивната семантика (в най-общ вид); понятията, които ще ни помогнат при анализа, ще бъдат уточнени в съответните раздели.

В този раздел ще отделим място на разсъжденията на С. Б. Бернщейн върху падежната семантика въобще. Според автора (стр. 14) за писмения период от развитието на славянските езици вече е невъзможно

да се открие и възстанови връзката между основните значения на творителния падеж, а по-всяка вероятност тя не е съществувала и в праславянския период. Ето защо авторите на отделните очерци в сборника се придържат и ограничават при анализа си само към най-основните значения на творителния падеж, като не се опитват да търсят връзката между тях. Критерият за подбор на основните значения е тяхната фреквентност в езика и тяхната честотност на функциониране (принципите за фреквентност и честотност са водещи и за нас при подбора на материал от горнолужишкия език – вж. Увод). Но макар и да не е възможно да се открие вътрешна връзка между отделните значения, то според автора може да се каже, че централни за творителния падеж са две значения: социативното и инструменталното. Тези две значения са най-устойчиви и те обхващат най-голямо количество случаи на употреба на творителните конструкции. Едва ли обаче от това следва изводът, че те са най-старите значения на творителния падеж. Възможно е най-старото значение на този падеж с течение на времето съвсем да е изчезнало от употреба. Трябва да се отчита и факторът време, който съществено влияе върху стесняването или разширяването на семантичния обем на творителния падеж. Не на последно място тук трябва да бъде споменато и развитието на синонимните конструкции за изразяване на дадено значение, вследствие на което в някои случаи творителните конструкции като средство за изразяване на дадено значение не са били предпочитани, т. е. съвсем естествено са отпаднали от езиковата употреба. Например известно е, че сравнително нова е функцията на творителния предикативен (стр. 22). Ние няма да се спираме в следващите глави от нашето изследване върху проблемите на творителен предикативен. Според С. Б. Бернщейн семантичният обем на творителния падеж през различните епохи е различен. Трябва да се отчита и фактора, че някои значения са по-активни, а други-по-пасивни. При анализа на падежните значения трябва да се различават основните, изходните значения (разбира се, характерни за дадения период, а не в генетичен план) и производните значения (стр. 28). Например и двете значения за оръдие и средство (срв. напр.: *он разреза́л хлеб ножом, вспаха́л поле волами, прилетел самолетом*) се свързват и произлизат от творителен инструментален, от който са се и развили. Първоначално славянският творителен инструментален е имал едно неразчленимо значение, което с течение на времето се разпада на няколко отделни значения, между които има смислова връзка, но има и съществени различия (стр. 30). На тази основа се развива и вторичното значение за помощен материал (срв. напр.: *он покрыва́л стол салфеткой*). Появата на нови значения е свързана и с развитието на синтактичните функции на творителния падеж.

Въпреки очевидната близост между славянските езици, семантичният обем на творителния падеж за всеки славянски език е различен и

своеобразен. За изследователя е важно да отчита, че общите процеси са се характеризирали с различни темпове на развой.

На края на тази част от работата ни ще се спрем и върху изследването на Ф. Михалк за препозициите и препозиционалните падежи в горнолужишкия език от 1979 г. и за граматичните категории *numerus*, *kazus* и *genus* (1977 г.). Причината, поради която се спираме на този автор, е, че единствено той от лужишките граматисти се е занимавал специално с проблемите на падежа. Разглеждал е както въпроси, свързани с характера на категорията падеж, така и синтактични аспекти от функционирането на категорията падеж. Това, което е особено ценно за нас, е, че Ф. Михалк се спира комплексно върху всички падежи, като се опитва да свърже семантиката на славянската категория падеж с теорията на дълбоките падежи на Ч. Филмор. Именно тук намираме пресечни точки между виждането на лужишкия граматист и нашата представа за семантичен анализ на творителния падеж в горнолужишкия език, защото и в нашето изследване използваме понятието “семантична роля”, но вече конкретно за един падеж. Повече по този въпрос се спираме в следващия раздел от първа глава.

Според Ф. Михалк (стр. 133) проблематиката на падежното значение се отнася към най-интензивно изследваните въпроси на граматичната семантика. Функцията на падежната форма е била изследвана както от синтактична, така и от логична и онтологична гледна точка. Изработени са множество модели, в които на отделните падежи се приписват инвариантно, общо или основно значение. Но нито един от тези модели не е избягнал критиките. За развитието на теорията на падежа са допринесли редица автори, сред които Якобсон, Курилович, Филмор, Хелбиг, Кацнелсон и др. (стр. 134). Заслугата на Ч. Филмор се състои в това, че въвежда универсалното понятие “дълбок падеж” (*deep case*), което позволява описването на падежната семантика на единна основа. В своята работа Ф. Михалк се стреми да обедини постигнатото от Якобсон, Курилович, Кацнелсон и Филмор в едно цяло с оглед на горнолужишкия език. На стр. 135 – 136 се привеждат семантичните роли, някои от които са заимствани от Ф. Данеш (вж. Данеш, 1971). Според Ф. Михалк в своите работи Филмор използва следните дълбоки падежи, които обаче се оказват недостатъчни, за да се опишат всички значения на славянската категория падеж. Това са: Agentive (A), Instrumental (I), Dative (D), Factitive (F), Locative (L), Objective (O), Benefactive (B), T (for time).

В друго свое съчинение Ф. Михалк (вж. Михалк 1979) прави описание на предложната употреба на падежите в горнолужишкия език.

Според него (стр. 24) препозициите са морфеми, които се появяват само във връзка със съответните падежни форми на имената, местоименията. Самостоятелно предлозите никога не изпълняват функцията на изреченски член. Инструментал в горнолужишкия език се свързва с шест

истински предлози (стр. 25). Вторични предлози или предлози в широк смисъл не се свързват с инструментал.

Ето и подредбата на предлозите по падежи (стр. 26):

L: w(e), na, po, wo, při;

A: (w), na, po, wo, za, nad(e), pod(e), před(e), mjez(e), přez(e), pře, wob, přemo, najebač atd.;

I: z(e), za, nad(e), pod(e), před(e), mjez(y);

G: z(e), do, wot(e), bjez(e), pola, dla, pódłu, srjedź, wosrjedź, zesrjedź, dosrjedź, zeza, zespod, pódla, nimo, zwonka, znutřka atd.;

D: k(e), přećiwo, napřeć(iw)o, porn(j)o, wotpowědnje atd.

Ще завършим този раздел с друг лужишки автор – Х. Шустер-Шевц (вж. Шустер-Шевц, 1984), който в своето системно описание на горнолужишкия език посвещава на творителния падеж съвсем малко място. Ето какво пише (стр. 67).

Творителен падеж се използва:

1. За изразяване на средството, с помощта на което се извършва действието: *pisać list z pjerom, poliwku ze lžicu jěść, z křidleškomaj pjerchotać, z kolesom jěć.*
2. След спомагателния глагол *stać so* за изразяване на именната част на сказуемото: *stać so z wučerjom.*
3. За изразяване на партньора, с когото съвместно се извършва действието: *wuchodźować so, jěć z přećelom, rozmołwjeć so ze susodom.*
4. За изразяване на различни обстоятелствени значения: *stawać ze switanjom, wuchodźować so z wječorami, spěwać z cyłej šiju, wšitko z wětrikom steji, bědźić so z ćežemi, z durjemi do jstwy zastupić, z woknom won hladać, z hunami do dwora přińć.*